

## O`RTA OSIYODA ILK DINIY QARASHLARNING O`ZIGA XOSLIGI

**Kushakov Safarali Yusupovich**

*Termiz davlat universiteti doktoranti*

**Annototsiya:** *Ushbu maqolada ibtidoiy davrdagi diniy tushunchalarni tiklash, tushunish va tushuntirish juda murakkab masaladir. Shak shubhasiz ibtidoiy odamlar o`z atroflarida bo`layotgan voqea va xodisalarga befarq qarayolmaganlar. Tabiatda sodir bo`lgan turli tuman hodisa va voqealar shamol, toshqin, momaqaldiroq, tun va kunning almashinuvi, yohin-sochin, issiq-sovuq yer qimirlash, tutilish, kasallik, o`lim, o`sib-ulg`ayish, uyqu va boshqa narsalar odamlarga hayri tabiiy bo`lib ko`ringanligi haqida so`z boradi.*

**Kalit so`zlar:** *Animizm, poleolit, mezolit, neolit, bronza, sehrgarlik, totemizm, ibtidoiy.*

Gap din haqida borar ekan, u hamisha barqaror va azaldan mavjud bo`lgan emas. Kishilikning qadimgi hayotiga nazar tashlansa uning ilk bosqichida din va diniy tushunchalarning bo`lmaganligi ishonch hosil qilish mumkin.

ibtidoiy davrdagi diniy tushunchalarni tiklash, tushunish va tushuntirish juda murakkab masaladir. Shak shubhasiz ibtidoiy odamlar o`z atroflarida bo`layotgan voqea va xodisalarga befarq qarayolmaganlar. Tabiatda sodir bo`lgan turli tuman hodisa va voqealar shamol, toshqin, momaqaldiroq, tun va kunning almashinuvi, yohin-sochin, issiq-sovuq yer qimirlash, tutilish, kasallik, o`lim, o`sib-ulg`ayish, uyqu va boshqa narsalar odamlarga hayri tabiiy bo`lib ko`ringan. ham san`at kabi ijtimoiy ong shakillaridan biri xisoblanadi. Ibtidoiy odamning bilim doirasi past bo`lganligi ko`p narsa va hodisalarning mohiyatiga tushinib etmagan. Demak, bu narsa va xodisalarning mohiyati ibtidoiy odam uchun sirli tuyulib, ularning negizida qandaydir hayritabiiy kuch bordek tuyulgan. Shu tufayli ibtidoiy kishilar orasida narsa va hodisalarga sihinish ularni uluhlash hissi vujudga kelib, dastlabki diniy tushunchalarning shakillanishiga sabab bo`lgan. Ibtidoiy kishilar ojizligining asosiy sababi ishlabchiqarish kuchlarining etarli darajada rivojlanmaganligi, mehnat qurollari binobarin mehnatning kam takomillashgani va bilimsizligidan iboratdir. Ibtidoiy davrda din va diniy tushunchalar hilma-xil ko`rinishga ega bo`lganligi shak shubhasizdir. Buni dunyo xalqlaridan olingan etnografik ma`lumotlar ham tasdiqlaydi. Ibtidoiy din shakllaridan biri totemizm bo`lib, u juda qadimiy bo`lsa kerak. Totemizm-algonkinlar (alyaskada yashovchi qabilalar) totem-uning urug`i degan so`zidan olingan. Totemizm bu odamlar gurug`ining qanadaydir hayvon -oplon, yo`lbars, arxar, tog` echkisi yoki o`simlik turi- kungaboqar, do`lana, qovoq va shu kabi o`simlik turi bilan qandaydir bohliqligi, hayri tabiiy qarindoshlik aloqasiga ishonish e`tiqodidir. Bundan ko`rinib turibdiki, totemizm ibtidoiy jamiyatning tarixining ovchilik-tyermachilik xo`jaligi rivojlangan vaqtda urug`chilik tuzumi ijtimoiy hayotda qaror topgach vujudga kelgan bo`lishi mumkin. Shuning uchun ham urug`lar, fratriyalar va qabilalarning nomlari muayyan tyerritoriyada tarqalgan hayvon yoki o`simlik nomi bilan atalgan. Afrika, Amerika, Osiyo, Yevropa va Avstraliyada yashovchi urug` va qabilalarning

hayvon va o`simlik nomi bilan atalishi fikrimizning dalilidir. Urug`lar qabilalar va fratriyalar emas, ayrim joylarda ba`zi odamlarning ismlari ba`zi hayvon va o`simlik nomi bilan ataladi. har bir urug` va qabilaning totem hayvoni alohida e`zozlanib, hurmat va izzat qilganlar. Totemizmining dastlabki bosqichi davrida odatga muvofiq o`z totemizmini ovlash va uning go`shtini ovqat sifatida iste`mol qilish ta`qiqlangan edi. U muqaddas hayvon hisoblangan. Faqatgina bayramlarda, urf-odat marosimlari vaqtida muqaddas hisoblangan totemni ovlanib uning go`shti eyilgan. Totem hayvonlarni ovlash, o`ldirish ta`qiqlangan, ularning ko`payishi uchun hamxo`rlik qilingan. Ba`zan ularning sharafiga bayramlar o`tkazilib odamlar mazkur hayvon tyerisini yopinib, yoki kiyib raqsga tushganlar.

Shuni ham aytib o`tish kerakki, totemizm qoldiqlari ko`pgina xalqlar hayotida yaqin vaqtlargacha saqlanib qolgan. Lekin avstraliyaliklar dini klassik totemizm namunasidir. Agar avstraliyalik kenguru totemiga tegishli ekan u kenguru haqida «bu mening akam» yoki «mening onam» deydi. Mustamlakachilar Avstraliyada totem hayvonni o`ldirganlarida mazkur urug`ning odamlari ularga «Nega siz bu odamni o`ldirdingiz, u bizning birodarimiz» deb aytganlar. Agar totemizmning boshlanhich davrilarida totem hayvonining go`shtini iste`mol qilish taqiqlangan bo`lsa, keyinchalik uning go`shtini ovqat sifatida iste`mol qilishga ruxsat etilgan.

Lekin totem ayvon o`ldirilgach undan uzr so`rash odati ham bo`lgan yoki aybni o`zlaridan soqit qilib, uni o`zgalarga to`nkab, o`z totemlari hazabidan xalos bo`lishga intilganlar. Sibir yerlari mustamlaka qilinayotgan vaqtda evenklar, tunguslar va boshqa kiyik yoki ayiqni o`ldirib gunohni o`zlaridan soqit qilish, totem hayvonini hazabini qo`zhatmaslik maqsadida unga «bizdan hafa bo`lma, seni biz emas, ruslar o`ldirdilar.» deganlar. Ibtidoiy dinning shakllaridan biri bo`lgan totemizm juda ko`p xalqlarda, xususan turkiy xalqlarda zamonamizgacha saqlanib qolgan. Osiyodagi juda ko`p xalqlarda shuningdek Turkiy xalqlarining kalendarida 12 hayvon nomi bilan yuritiladigan muchal yil xisobi uzoq vaqtlardan byeri qo`llanilib keladi. Shuningdek O`rta Osiyoda Arslonbek, Bo`riboy, Yo`lbars, Bobir, qoplon, Shyer, Shyerali, qo`chqor, qo`ziboy, Alqar kabi ismlarning keng tarqalishi totemizm bilan aloqador emasmikan. O`rta Osiyo klassik adabiyotining zabardast namoyondasi A. Firdavsiyning «Shohnoma» asarini o`qir ekansiz unda, ot-asp bilan bohliq bo`lgan odam va joy nomlarini ko`plab uchratish mumkin. Bu totemizmga aloqador ismlar bo`lishi ehtimoldan xoli emas. O`rta Osiyo, Osiyo va yer yuzining juda ko`p joylaridagi qoya toshlarda arslon va yo`lbars, kiyik va to`nhiz, arxar va buhi, ot va it, bo`ri va tulki, qulon va sayga, yovvoyi buqa va fil, antilop va jirafa, mamont va karkidon kabi hayvon tasvirlarining uchrashi qadimgi qabilalarda totemizmning keng tarqalganligini nishonasi bo`lishi mumkin.

Ibtidoiy o`troq dehqonchilik qishloqlari harobalaridan topilgan sopol, mis, jez va boshqa narsalarga xilma-xil hayvonlarning bo`yoq bilan chizilgan tasvirlari ham mazkur idishlarda taom egan kishilar e`tiqodida totemizm mavjudligi yaqqol ko`zga tashlanadi. Ibtidoiy qabilalarning mafkuraviy qarashlarida sehr-jodu va afsungarlik ham keng tarqalib, u ham ibtidoiy dinning bir turi hisoblangan. O`z-o`zidan savol tuhiladiki, sehr-jodu va fasungarlik nima? Afsungarlik-deb yozadi M. O. Kosven, noto`hri, yolg`on va ko`zga

ko`rinmaydigan aloqa ta`sirlarining tabiatda mavjudligiga ishonish va odamlarni ishontirish, ayrim xalqlarda tabiat odamlarga ko`zga ko`rinmaydigan ta`sirlar ko`rsatish mumkinligi va ayniqsa odamlarning tabiatga, shuningdek nihoyat bir odamning boshqa odamga ta`sir ko`rsatishi mumkinligidan iboratdir. Diniy e`tiqodning mazkur ko`rinishi odam hayotining juda ko`p tomonlariga ta`sir etgan. Xatto u tasviriy san`atni ham o`zicha bo`yin sindirgan. So`ngi paleolit, mezolit, neolit va bronza davri qoya toshlaridagi hayvon, ularga sanchilgan nayza, kamon o`qi va ular qoldirgan jarohat izlarining tasvirlari sehrgarlik bilan bohliq bo`lishi mumkin. Sehrgarlik bir narsa xuddi shunday ikkinchi bir narsa o`rnidadir, bo`lak butun o`rnidadir, degan tasavvurga asoslangan. «Nayza tirik hayvonga uning xuddi shunday tasvir yoki kalla suyagiga sanchilgani kabi sanchilsin» - ibtidoiy sehrgarlikning mantiqi shundan iboratdir. Ibtidoiy davr kishilarining e`tiqodiga ko`ra sehrgarlik odatlari, irim-chirimlari, ov yoki xo`jalik sohasidagi boshqa ishlarning muvaffaqiyatli yakunlanishiga yordam byerar ekan. Etnografik ma`lumotlarga ko`ra mahalliy avstraliyalik ovchilar kenguru oviga borish oldidan kenguru tasvirini chizib, unga tevarak atrofda nayza sanchishgach, ovga jo`nab ketganlar. Etnograflarning kuzatishlaridan shu narsa ravshanki, Afrikada yashovchi pigmeylar antilopa yoki boshqa hayvonni ovlashga jo`nashdan oldin sokin bir joyga borib yerga ovlanuvchi hayvon suratini chizib, unga nayza sanchgach ovga ketganlar. Sehrgarlik faqat ov va xo`jalikning o`zidagina qo`llangan emas. qadimgi urug` va qabilalar sehrgarlikni yoddirish, dushmani maxv etish, hayvonlarni ko`paytirish, sevish, sevilish, davolanish va boshqa narsalarda ham qo`llaganlar. Sehrgarlikda har bir voqea va hodisaning o`ziga yarasha irim-chirimi va urf-odatlari bo`lgan. Shunday qilib, sehrgarlik ibtidoiy diniy e`tiqodning shakllaridan biri edi. Sehrgarlik sarqitlari u qadar rivojlanmagan qabilalarning dinida zamonamizgacha saqlanib qolgan. Bunday sarqitlar yuqori darajada rivojlangan xalqlar orasida islom, yahudiy, xristian dinlarida ham uchraydi. Mantiqiy jihatdan o`ylab qaralsa diniy e`tiqodning sehrgarchilik shakli ancha murakkab bo`lib, inson tafakkurining ancha rivojlangan davriga to`hri kelib, totemizm va fetishizmga nisbatan keyinroq vujudga kelgan bo`lsa kerak. Ibtidoiy davr kishilarining diniy e`tiqodlaridan yana biri animizm bo`lib, mazkur so`z lotincha anima - jon, ruh so`zidan olingan.

Ibtidoiy kishilarning tasavvuri bo`yicha har bir odam tabiatdagi barcha hayvonlar va o`simliklar olami jonga, ruhga egadirlarkim, ular o`lgach narigi dunyoda tirilib hayot kechiradilar. Aftidan animistik e`tiqod ham keyingi paleolitda, inson ongida narigi dunyo haqidagi tasavvur vujudga kelishi munosabati bilan kelib chiqqan. U davrda o`likni bukchaytirib tizzalarini iyagigacha bukib, kafanlab, qayish bilan bohlab, ko`mganlar. O`lik ustida qizil oxra sepib, uning yoniga mehnat qurollari va bezak buyumlarini ham birga qo`yib ko`mganlar. Go`rlarga har xil ish qurollari, yaroq va ziynat buyumlarining qo`shib ko`milishi murdaga qizil oxra sepish narigi dunyodagi hayotga ishonish bilan bohliq bo`lgan e`tiqod bo`lsa kerak. Yaqin-yaqin vaqtlargacha ham adamonliklar, papuaslar, eskimoslar va boshqa qator rivojlanmagan qabilalarda murdani bukchaytirib bohlab, kafanlab ko`mish odati bo`lgan.

Охра, qizil rang esa ibtidoiy kishilar tasavvurida qon va olovni ehtimol hayot ramzini anglatgan. Animizm tyerminini fanga ingliz olimi E.Teylor kiritgan. Shuni ham unutmaslik kerakki, so`ngi poleolitdagi totemizm, sehrgarlik, animizm va boshqa diniy e`tiqodlar bir-biri bilan bohlanib ketgan va biri ikkinchisiga kuchli ta`sir ko`rsatgan. Keyingi davrda vujudga kelgan islom, yahudiy, xristian dinlarining bir tomoni ibtidoiylik davriga borib taqaladi. Shunday qilib insonning tabiat oldidagi ojizligi, nodonligi, bilimsizligi va ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanmaganligi oqibatida har turli qabilalarda hilma-xil ko`rinishga ega bo`lgan diniy e`tiqodlar vujudga keldi. Demak, madaniyat keng ma`nodagi tushuncha bo`lib, kishilikning uzoq tarixiy davri mobaynida aqliy, ijtimoiy va ishlab chiqarish sohasida, qo`lga kiritgan juda boy yutuqlari majmuasidan iboratdir.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Першиц А.И., Алексеев В.П., Монгайт А.М. История первобытного общества. - М., Наука, 1967.
2. Косвен О.М. Очерки истории первобытной культуры. - М., Просвещение, 1953.
3. Kosven O.M. Ibtidoiy madaniyat tarixidan ocherklar. - T., 1960.
4. Кушоков, С. (2021). Сополли ва Жарқўтон маданиятида дафн маросимлари. Общество и инновации, 2(11/S), 150-154.
5. Kushokov, S. Y. (2021). The Role of Zoroastrianism in the Ancient State of Bactria. World Bulletin of Social Sciences, 4(11), 69-72.
6. Yusupovich, K. S. (2020). The Emergence Of Religious Views Is Exemplified By The Southern Regions. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2(10), 143-145.
7. Yusupovich, K. S. (2021). Қадимий Дафн Маросимларидаги Анъана Жараёнлари Ўзбекистон Жануби Мисолида. BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIIY JURNALI, 1(6), 72-77.
8. Сафарали, К. Ю. (2020). Чорвадор Қабилалар Дафн Маросимлари Ва Уларнинг Хусусиятлари. Взгляд В Прошлом, 3(4).
9. Сафарали, К. Ю., & Хуррамов, М. (2022). ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ МАЛАЙЗИЯ ҲАМДА ИНДОНЕЗИЯ ДАВЛАТЛАРИ БИЛАН ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ СОҲАЛАРДАГИ ҲАМКОРЛИГИ. BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIIY JURNALI, 176-186.
10. Kushokov, S. Y., & Ahmedov, S. (2021). THE STRUCTURE OF TURKISH TRIBES IN CENTRAL ASIA AND ITS HISTORICAL IMPORTANCE. European Scholar Journal, 2 (10), 25-27. Of Two Languages, Settlement And Livestock Tribes. The American Journal of Interdisciplinary.

11. Bozorovich, S. S., & Yusupovich, K. S. (2020). The new study on the history of the early religions archaeological sources or innovative approach to the problem. *American Journal of Social and Humanitarian Research*, 1(5), 17-24.
12. Ikromov, N. M. (2021). The Rule of the Ancient Bactrian Cavalry in the History of the Peoples of Central Asia. *Central Asian Journal of Social Sciences and History*, 2(10), 111-118.
13. Ikromov, N. M. (2021). KAVIS'REIGN IN THE FIRST TERRITORIAL STATEHOOD OF ANCIENT BACTRIA. *World Bulletin of Social Sciences*, 4(11), 77-81.
14. Ikromov, N. M. Is Bactria the Kingdom or the Kavian. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*. *Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*.
15. Икромов, Н. М. (2020). КАВИЙЛАР ТАСВИРЛАНГАН БАҚТРИЯ БУЛЛАСИ. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, 3(3).
16. Икромов Н. Қадимги Бақтрия илк ҳудудий давлатчилигида кавийлар ҳукмронлиги //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 10/S. – С. 127-135.
17. Ikromov, N. M. (2021). The Rule of the Ancient Bactrian Cavalry in the History of the Peoples of Central Asia. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY*, 2(10), 111-118.
18. Ra'no, T. U. (2017). Religious and social thoughts of the people of ancient India, Central Asia and Iran. *Himalayan and Central Asian Studies*, 21(1), 61.
19. Urazova, R. T. (2016). INTERPRETATION OF THE 31ST GATHA OF YASNAIN" AVESTA". *Himalayan and Central Asian Studies*, 20(4), 90.
20. Уразова, Р. Т. (2022, April). АНАЛИЗ УРОВНЕЙ СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ ПО РЕЛИГИОЗНЫМ ИСТОЧНИКАМ (НА ПРИМЕРЕ АВЕСТА И РИГВЕДА). In *E Conference Zone* (pp. 183-185).
21. Mirzaev, P. D. D. Z. Termez Sayyids, as well as majority of sayyid families of Central Asia, erect the family tree to one of the grandsons of imam Zayn al-abiddin Ali ibn Al-Hussein-Ubaydullah «al-araj»-«Lame». One of the grandsons of Abu Ja'far-Hussein Abu Abdallah has got over in Samarqand, and then in Balkh. His sole son Hasan Abu Muhammad has moved from Balkh to Termez in 865.
22. МИРЗАЕВ, Ж. З. (2021). ТЕРМИЗ ШАҲРИ НОМИНИНГ ЭТИМОЛОГИЯСИ БОРАСИДА. In *Uzbek Conference Publishing Hub* (Vol. 1, No. 01, pp. 295-299).
23. Мирзаев, Ж. З., & Саидахматов, Ш. Т. (2021). МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ УРБАНИЗАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИДА ТЕРМИЗ ШАҲРИНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ. *ХАБАРШЫСЫ*, 1, 161.
24. Мирзаев, Д. З. (2018). Русское поселение на границе с Афганистаном в личных воспоминаниях. In *Частное и общественное в повседневной жизни населения России: история и современность* (pp. 290-296).
25. Mirzayev, J. REGIONAL IDENTITY FORMATION IN CENTRAL ASIA FROM HISTORICAL PERSPECTIVE.

26. Турдиқулов, Ш. Д. (2022). СУРХОНДАРЁ ОНОМАСТИК САТҲИДА ТЕОТОПОНИМЛАР. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(5), 217-220.
27. Turdikulov, S. D. (2020). ETHNOLINGUISTIC FEATURES OF SURKHANDARYA MICROTOPYNYMS (ON THE EXAMPLE OF THEOTOPYNYMS). *Theoretical & Applied Science*, (4), 81-83.
28. Botyrova, M., & Bozorova, G. (2023). THE USE OF METAPHOR IN FICTION. *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*, 3(1 Part 2), 82-89.
29. Botirova, M., & Qayumova, M. (2022). Language Characteristics of Phraseological Units. *Procedia of Philosophical and Pedagogical Sciences*, 1(1), 80-83.
30. Zokirov, S. I., Sobirov, M. N., Tursunov, H. K., & Sobirov, M. M. (2019). Development of a hybrid model of a thermophotogenerator and an empirical analysis of the dependence of the efficiency of a photocell on temperature. *Journal of Tashkent Institute of Railway Engineers*, 15(3), 49-57.
31. Горовик, А. А., & Турсунов, Х. Х. У. (2020). Применение средств визуальной разработки программ для обучения детей программированию на примере Scratch. *Universum: технические науки*, (8-1 (77)), 27-29.
32. Makhliyo, B. (2022). Linguistic Features of Artistic Similes. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 3(11), 41-46.
33. Qizi, B. M. B., & Sanjarovich, I. S. (2021). BADIY MATNNING LINGVISTIK MOHIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(3), 46-51.